

МЕХАНІЗМИ ГРУПОВОЇ ІНТЕГРАЦІЇ АСОЦІАЛЬНО-ОРІЄНТОВАНИХ ГРУП ПІДЛІТКІВ У КОНТИНУУМІ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Гуртовенко Наталія Вікторівна

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри психології

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ORCID ID: 0000-0002-5926-8736

Scopus-Author ID: 57214329813

У статті розглянуто механізми адаптації асоціально орієнтованих підлітків до різноманітних груп та умов середовища. Додано оцінку з позиції конституційно-континуального простору особистості підлітка, яка є диференціальною основою нашого дослідження. Виокремлені зовнішні умови та внутрішні чинники, що схиляють підлітків до наслідування. Також розглянуто функціонування механізму міжособистісної взаємодії в групах підлітків, що полягає в такому: у процесі взаємодії з іншими людьми підлітки прагнуть нібито продемонструвати свій внутрішній світ, свої переживання і стани. Визначені джерела збалансованості або незбалансованості механізмів проєкції та інтроєкції, розглянуті в динамічних особливостях особистості, а також в особливостях конкретного спілкування. Проведені спостереження за асоціальними групами підлітків показують, що їхнім учасникам притаманне більше, ніж будь-кому, міжособистісне оцінювання та співвіднесення себе з іншими. Під час сприйняття та пізнання як самих себе, так і інших багато що залежить не стільки від загального культурного розвитку, інтелектуальних здібностей, скільки, на наш погляд, від конституційного рівня адекватності самосвідомості, що формує самооцінку, самоконтроль і саморегуляцію поведінки. За допомогою модифікованих методик соціометричного опитування та незакінчених речень у групах було виявлено індекси індивідуального і групового соціометричного статусу, рівня конфліктності, згуртованості, індивідуальної та групової прийнятності, стійкості. На основі цих показників було здійснено стратифікацію членів груп залежно від їхньої ролі та місця в групі. Аналіз анкет і даних дав нам змогу встановити, що в групах асоціально-кримінальної спрямованості очевидно є характерологічна та поведінкова ідентифікація, що виявляється в отождоженні підлітків з еталонними якостями групи та її лідерами, з нівелюванням вищих властивостей особистості, що є неприйнятними в асоціальних групах.

Ключові слова: підлітки, ідентифікація, асоціальна група, інтеграція, лідерство.

Hurtovenko N. MECHANISMS OF GROUP INTEGRATION OF ASOCIALLY ORIENTED GROUPS OF ADOLESCENTS IN THE CONTINUUM OF LIFE

The article discusses the mechanisms of adaptation of antisocially oriented adolescents to various groups and environmental conditions. An assessment from the standpoint of the constitutional and continuum space of the adolescent's personality, which is the differential basis of our study, is added. The external conditions and internal factors that predispose adolescents to imitation are highlighted. The functioning of the mechanism of interpersonal interaction in groups of adolescents is also considered, which is as follows: in the process of interaction with other people, adolescents seek to demonstrate their inner world, their experiences and states. The sources of balance or imbalance of the mechanisms of projection and introjection are identified, considered in the dynamic features of the personality, as well as in the features of specific communication. Observations of antisocial groups of adolescents show that their participants are more likely than anyone else to be interpersonally evaluated and to relate themselves to others. In the process of perceiving and cognizing both themselves and others, much depends not so much on general cultural development and intellectual abilities as, in our opinion, on the constitutional level of adequacy of self-awareness, which forms self-esteem, self-control and self-regulation of behavior. Using modified methods of sociometric survey and unfinished sentences, the groups identified indices of individual and group sociometric status, level of conflict, cohesion, individual and group acceptability, and resilience. Based on these indicators, group members were stratified according to their role and place in the group. The analysis of questionnaires and data allowed us to establish that in groups of asocial and criminal orientation, characterological and behavioral identification is evident, which is manifested in the identification of adolescents with the standard qualities of the group and its leaders, with the leveling of higher personality traits that are unacceptable in asocial groups.

Key words: adolescents, identification, asocial group, integration, leadership.

Вступ. У вітчизняній психологічній науці процес включення особистості в життєдіяльність та діяльність груп і колективів прийнято розглядати за допомогою механізмів соціально-психологічної адаптації та інтеграції. Механізм адаптації асоціально орієнтованих підлітків до різноманітних груп та умов середовища розглянутий і доволі повно досліджений у працях багатьох сучасних вчених. Натомість механізми групової інтеграції асоціально орієнтованих підлітків майже не розкрито, хоча вони є необхідною передумовою і головною умовою існування та функціонування криміногенних соціальних груп. Механізми групової інтеграції об'єднують, згуртовують асоціально орієнтованих

підлітків у єдине ціле, регулюють усі внутрішньо групові процеси. Специфічною особливістю механізмів групової інтеграції асоціально орієнтованих підлітків є те, що такі механізми помічаються в процесі асоціально-кримінальної діяльності та характеризують «позаколективну поведінку, під якою в соціальній психології розуміють аналогічну за своїм характером поведінку групи людей, яка виникає внаслідок психічної взаємодії між ними поза колективами та доцільною колективною діяльністю» [1, с. 48–52]. У механізмах групової інтеграції асоціально орієнтованих підлітків багато спільного. Насамперед у них закладено єдині за своєю психологічною основою специфічні способи впливу підлітків один на одного, а також відображення таких впливів у процесі групової діяльності, стосунків і спілкування. До числа найпоширеніших способів впливу, що сприяють виникненню та згуртуванню груп, належать навіювання, переконання, примус, а результат таких впливів – наслідування, ідентифікація і мода.

Матеріали та методи. Погоджуючись із запропонованою характеристикою, потрібно додати оцінку з позицій конституційно-континуального простору особистості, яка є диференціальною основою проведених нами досліджень. Так, підлітки діапазону норми завжди вирізняються самостійністю в мисленні та поведінці, підґрунтям якої є насамперед адекватний рівень самосвідомості, самооцінки, самоконтролю та саморегуляції поведінки.

Під впливом групової думки моральні та правові погляди підлітків зазнають істотних змін у напрямі їх негативного тлумачення. Вони набувають ідеології субкультури, характерної для патологічних або непатологічних девіацій. Підтвердженням цьому є мінливість свідомості, самосвідомості, які відхиляються від гуманістичної ідеології, спотворюються, а протиправні форми поведінки стають дедалі стійкішим девіантним стереотипом. На думку А. М. Яковлева, це пов'язано з тим, що в таких групах «принципове значення має як свідоме єдність протиправних поглядів, так і емоційне, скоріше пережите, ніж усвідомлюване, відчуття спільності, єдності (відчуття «своїх»), що втягує особистість в стереотипи поведінки, які вважаються «правильними» в такій групі чи спільноті» [2].

Вивчення груп асоціально орієнтованих підлітків дало нам змогу виокремити зовнішні умови та внутрішні чинники, що схиляють підлітків до наслідування. До зовнішніх умов належать: приклад однолітків або старших товаришів у діяльності та поведінці, їхні думки, манери, одяг тощо; мікросередовище; емоційна привабливість зразка. До внутрішніх чинників, що відображають особистісну позицію підлітків, належать: утилітарність їхніх інтересів і нахилів; убогість та однобічність особистого життя; підвищена сугестивність; відсутність самоконтролю.

Резюмуючи сказане, можна зробити висновок про те, що наслідування в групах асоціально орієнтованих підлітків характеризується: по-перше, відтворенням специфічного типу поведінки у специфічних умовах; по-друге, обов'язковою наявністю зразка, що копіюється; по-третє, наслідування викликається зовнішньою привабливістю зразка; по-четверте, наслідування виявляється як неусвідомлюване навчання, що виникає спонтанно.

Ще одним способом групової інтеграції в групах асоціально-орієнтованих підлітків, є ідентифікація. Ідентифікація являє собою процес, під час якого підліток отожднює себе з групою асоціально орієнтованих підлітків, на підставі спільності негативних емоційних стосунків і спільної діяльності, що свідчить про викривлення вищих властивостей особистості та їх формування за девіантним стереотипом. Ідентифікація є поряд із навіюванням і наслідуванням механізмом емпатії. Т. П. Гаврилова вважає, що «емпатія – це здатність людини емоційно реагувати на переживання інших, будь то людина, тварина або антропоморфізований предмет» [3, с. 177–180].

Ми ж вважаємо, що емпатія є не тільки емоційним, а й складним когнітивно-емоційним і поведінковим явищем, що належить до вищих властивостей особистості, включеним у соціальну взаємодію асоціально орієнтованих підлітків. Функціонування механізму міжособистісної взаємодії в групах підлітків полягає в такому: у процесі взаємодії з іншими людьми підлітки прагнуть нібито продемонструвати свій внутрішній світ, свої переживання і стани. Якщо в групі неадекватно розуміють внутрішній світ підлітка, тобто не емпатують, то в соціальній взаємодії, груповій інтеграції виникає певний дискомфорт, порушення рівноваги.

Елементами або проявами ідентифікації є проєкція та інтроекція. Можна навіть вважати, що ідентифікація є єдністю проєкції та інтроекції, що відображає адекватний або неадекватний рівень самосвідомості як вищої властивості особистості. Чим більше непристосована людина до оточуючих її людей, то більше вона проєктує, відображаючи неадекватний рівень самосвідомості, тобто страждає антиципаційна складова особистості. За допомогою інтроекції підліток ніби привласнює внутрішню модель особистісних особливостей і психологічних станів інших людей.

Співвідношення проєкції та інтроекції в процесі ідентифікації може бути різним. Коли проєкція та інтроекція представлені однаковою мірою, то підліток адекватно ідентифікує себе з іншими людьми, що дає йому змогу, на нашу думку, правильно прогнозувати поведінку однолітків, оточення і, зрештою, самого себе, характеризуючи діапазон норми.

Ідентифікація підлітків у групі не виникає з «нічого». Залучаючись до процесу соціальної взаємодії, кожен переслідує якусь мету, спрямовану на задоволення своїх потреб, інтересів і схильностей. Але в будь-якому процесі ідентифікації, крім проєктування себе, відбувається інтроекція образу або психічних станів іншого. На основі інтроекції, таким чином, відбувається певна корекція первинного образу іншого, сформованого в процесі проєкції. Адекватність корекції, на нашу думку, значною мірою залежить від того конституційного діапазону, в якому розташовуються середньостатистичні психологічні, психофізіологічні параметри підлітка.

Отже, самосвідомість, у структурі якої реалізуються механізми проєкції та інтроекції як збереженості вищих властивостей особистості, також або відповідають, або не відповідають діапазнам норми, норми-акцентуації або розладів особистості (психопатій).

Джерела збалансованості або незбалансованості механізмів проєкції та інтроекції слід розглядати в динамічних особливостях особистості, а також в особливостях конкретного спілкування.

Результати. Спостереження за асоціальними групами підлітків показують, що їхнім учасникам притаманне більше, ніж будь-кому, міжособистісне оцінювання та співвіднесення себе з іншими. Під час сприйняття й пізнання як самих себе, так і інших багато що залежить не стільки від загального культурного розвитку, інтелектуальних здібностей, скільки, на наш погляд, від конституційного рівня адекватності самосвідомості, що формує самооцінку, самоконтроль та саморегуляцію поведінки. Набагато важливішим є життєвий досвід підлітків, їхній досвід спілкування, вміння аналізувати події, що більшою мірою властиво підліткам діапазону норми. У діапазоні норми-акцентуації досвід і аналіз проходять тільки через призму аномальних дегуманістичних цінностей, установок, мотивацій. За найбільш важливими для себе якостями вони будують своє життя та діяльність, взаємовідносини та спілкування. Це так звані зразкові, або еталонні, якості особистості. Саме від розташування в конституційно-континуальному просторі перелічені якості відповідатимуть нормі або аномалії. Відповідно до вибраних еталонних характеристик підлітки будують свою поведінку.

З метою виявлення механізму ідентифікації в груповій інтеграції асоціально орієнтованих підлітків проведено дослідження у групах різного рівня розвитку. Дослідження проводили за спеціально розробленою програмою, його здійснювали у двох підвибірках соціальних груп підлітків. Усі учасники груп на основі аналізу писали твір і відповідали на запитання анкети, які стосувалися еталонних якостей особистості та групи, особливостей прояву ідентифікації.

Встановлення еталонних якостей особистості в асоціальних групах сприяло виявленню ціннісно-орієнтаційної єдності групи як показника її згуртованості. Бажання наслідувати певні риси характеру або вчинки інших учасників, реальне їх відтворення, а також характерологічні чи поведінкові зміни під впливом групи можна розглядати як акти ідентифікації.

Крім цього, за допомогою модифікованих методик соціометричного опитування та незакінчених речень у групах було виявлено індекси індивідуального і групового соціометричного статусу, рівня конфліктності, згуртованості, індивідуальної та групової прийнятності, стійкості. На основі цих показників було здійснено стратифікацію членів груп залежно від їхньої ролі й місця в групі.

Для визначення рівня емоційної ідентифікації та групової узгодженості всі групи брали участь в експерименті. Загальні результати групової узгодженості виявилися досить низькими. У першій серії експерименту, коли за помилки «карали» всю групу, а відповідальність групова, члени групи, побоюючись «покарання», мимоволі починають координуватися один з одним, взаємно ідентифікувати дії, розподіляючи все порівну. Але в цьому співпереживанні лежить прихований мотив «аби тільки не покарали мене».

Крім цього, кожен усвідомлює, що за його помилку буде покарана вся група. А отже, ще й група може покарати винного. Тому кожен намагається якомога чіткіше виконувати свої функції, уважно слухає команди високостатусних членів, не проявляє ініціативи та самостійності, щоб не отримати згодом за свою помилку подвійне покарання. Емоційно кожний член такої асоціальної групи ідентифікує себе з діями лідера, переслідуючи вузько егоїстичні цілі – не бути покараним за можливу помилку з боку групи.

У другій серії, коли за помилки «карали» лідерів груп, середній показник групової узгодженості був ще нижчим. Уся відповідальність за виконання групового завдання лягає на лідерів. Решта членів групи, ідентифікуючись із лідерами за особистісними та поведінковими якостями, емоційно не підтримують їх. Тут можна помітити характерне співчуття без активного втручання у спільні справи, відсутність взаєморозуміння і взаємодопомоги.

Аналіз творів, анкет і даних дав нам змогу встановити, що в групах асоціальної спрямованості очевидно є характерологічна й поведінкова ідентифікація, що виявляється в ототожненні підлітків з еталонними якостями групи та її лідерами, з нівелюванням вищих властивостей особистості, що є неприйнятними в асоціальних групах. Найбільш вираженими якостями неформальних груп асоціальної спрямованості є такі: нігілізм, заперечення соціально корисних цінностей, норм, установок; відчуженість

від життя й діяльності соціально корисних груп; нехтування інтересами суспільства, яке виявляється в порушенні суспільних моральних норм; групова пасивність; діяльність асоціальної субкультури, тобто групових норм, ритуалів, табу тощо; групова захищеність, солідарність учасників групи.

Виявлено також і реальні факти ідентифікації підлітків із високостатусними членами групи. У відповідях на запитання анкети більшість підлітків зазначають, що вони хотіли б бути схожими на лідера групи. 87,5% підлітків вказують, що намагаються наслідувати лідера в одязі, манерах поведінки, поглядах. Підлітки констатують, що стають зухвалішими, грубішими й цинічнішими лише тому, що почали в усьому наслідувати лідера.

Загалом на акти ідентифікації вказали 95% членів груп. З них 90,4% підлітків ідентифікували себе з лідером групи, 7,7% – з «бажаними» і 1,9% – зі звичайними членами групи.

Можна впевнено стверджувати, що і серед лідерів таких груп, і серед тих, кого ігнорують, переважають дегуманістична ідеологія та нижчі властивості особистості.

Ідентифікація з лідерами асоціальних груп у підлітків зумовлена, на наш погляд, не стільки відносинами дружби та симпатії, скільки важливістю для них рольових позицій і поведінки лідерів у різних ситуаціях міжособистісної взаємодії. Одностороння ідентифікація на «високостатусних» членів групи призводить до того, що в лідерів розвиваються такі риси, як пихатість, величність, брутальність, егоїзм тощо, а в «знедолених», навпаки, боягузтво, схильність до підлабузництва та лицемірства. «Знедолені», прагнучи підвищити свій статус, здатні на вчинення будь-якого проступку або злочину. А. С. Макаренко писав про таких осіб: «Такі поширені типи характерів, як «тихоні», «пристосуванці», «мрійники», проходять повз нашу педагогічну роботу... А насправді саме такі характери виростають у людей шкідливих, а зовсім не пустуни і дезорганізатори» [4].

Аналізуючи далі факти ідентифікації, ми виявили, що ступінь уподібнення підлітків тим чи іншим якостям лідера різний. Залежить це як мінімум від трьох причин. Насамперед від наявності в групі яскравого і впливового лідера. Спочатку вони сприймають його зовнішні дані, а потім починають наслідувати і внутрішні моральні якості. Не менш важливою причиною ідентифікації є залученість групи до асоціальної діяльності. І нарешті, третя причина – це загальний рівень розвитку групи.

Виокремивши в анкетах ідентифікаційні якості та підсумувавши всі показники, ми отримали еталонний ряд ідентифікаційних якостей, що характеризують високостатусних членів таких груп.

Так, у деяких групах, найбільш значущими якостями лідера були «незалежність у судженнях і поведінці», «зовнішня привабливість», «уміння модно одягатися, симпатичність, манери поведінки», «уміння організовувати, керувати», «підпорядковувати собі інших». У групах неповнолітніх із девіантним стереотипом поведінки такими якостями лідерів були: «наявність досвіду асоціальної діяльності, вміння та навички в цій діяльності, знання асоціальної субкультури», «уміння не губитися в критичних ситуаціях, викручуватися із складних ситуацій» тощо. Пояснити це можна тим, що у лідерів по-різному розвинені такі якості, а також тим, що для групи виокремлювана ідентифікаційна якість є більш значущою.

Також ми бачимо, що найбільше підлітки ідентифікують себе з характерологічними та поведінковими якостями лідера, його асоціальною діяльністю. Емоційні чинники ідентифікації в групах підлітків дещо знижені, а часом майже не розвинені. Нерозвиненість емоційної ідентифікації знижує загальний рівень групової сумісності та згуртованості. Тому в таких групах часто виникають міжособистісні конфлікти, сварки.

Висновки. Таким чином, високий рівень емоційної ідентифікації в групах асоціально орієнтованих підлітків спостерігається тільки в тому випадку, коли група виконує асоціальну діяльність. За позитивної діяльності особистісні та групові прагнення підлітків не узгоджуються. У разі ж виконання групою асоціальної діяльності особистісні та групові прагнення, норми і цінності збігаються, з'являються взаєморозуміння, узгодженість, група починає діяти як єдине ціле. Той самий стан можна спостерігати, коли група перебуває у стані спокою, бездіяльності, тобто не виконує будь-якої діяльності, а її члени не відчувають відповідальності. У таких випадках емоційний настрій групи підтримується жартами, показною веселістю, анекдотами. Коли ж емоційний підйом спадає і потрібно проявити в асоціальній діяльності самостійність, ініціативність, узгодженість групових дій, то лідер займає вичікувальну позицію. Він підбурює до вчинення дій інших підлітків, використовуючи цілий арсенал засобів: погрози, шантаж, прохання, підкуп, показну дружельюбність тощо.

Таким чином, можна дійти висновку, що одним із найважливіших механізмів групової інтеграції асоціально орієнтованих підлітків поряд із навіюванням, переконанням, конформізмом, примусом і наслідуванням є ідентифікація підлітків із значимими високостатусними членами групи. У переважній більшості асоціальних груп ідентифікація здійснюється з особистісними якостями і зразками поведінки лідера. Характер їхніх ціннісних орієнтацій відповідає негативним оцінкам соціальних відносин і основним «законам», нормам і цінностям груп. Тому ідентифікація в таких групах містить аморальні цінності, виступаючи як форма антагоністичних міжособистісних стосунків, підтримується за допомогою насильства і групових норм.

Література:

1. Балабан С. М. Віктимологічна характеристика окремих видів кримінальних правопорушень проти власності. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. Том 4, № 2 (2022). С. 48–52.
2. Гарькавець С. О. Психологія підліткової віктимності : монографія. Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2013. 175 с.
3. Штих І. І. Здатність до емпатії як компонент професійних здібностей психолога. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. Випуск 2 (2). 2015. С. 177–180.
4. Творча спадщина А. С. Макаренка в контексті інноваційного розвитку освіти ХХІ століття : матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції (15–16 березня 2018 року, м. Суми). Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. 284 с.

References:

1. Balaban, S.M. (2022). Viktymolohichna kharakterystyka okremykh vydiv kryminalnykh pravoporushen proty vlasnosti [Victimization characteristics of certain types of criminal offenses against property]. *Ukrainska politseistyka: teoriia, zakonodavstvo, praktyka*, 4 (2), 48–52 [in Ukrainian].
2. Harkavets, S.O. (2013). Psykholohiia pidlitkovoï viktylnosti [Psychology of adolescent victimization]. Monografiya. Lugansk: Noulidzh [in Ukrainian].
3. Shtykh, I.I. (2015). Zdatnist do empatii yak komponent profesiinykh zdibnostei psykhologa [The ability to empathize as a component of a psychologist's professional abilities]. *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu. Seriia "Pedahohika ta psykholohiia"*, 2 (2), 177–180 [in Ukrainian].
4. Tvorchy spadshchyna A.S. Makarenka v konteksti innovatsiinoho rozvytku osvity XXI stolittia [The creative legacy of A.S. Makarenko in the context of innovative development of education in the 21st century]. *Materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (15–16 bereznia 2018 roku, m. Sumy)*. Sumy: SumDPU imeni A.S. Makarenka. 284 p. [in Ukrainian].

Статтю прийнято до публікації 23.12.2024.